УДК 37.01

Л.Ш. Дәүләтшина

XX ГАСЫР БАШЫ ТАТАР ҖӘМГЫЯТЕНДӘ ХАТЫН-КЫЗ МӘГАРИФЕ МӘСЬӘЛӘСЕ

Статья посвящена истории татарского женского образования. Татарское либеральное общество начала XX в., достаточно разнородное, но удивительно солидарное в вопросах женского образования, называло разные цели обучения девочек. Цели зависели от времени их формулировки, то есть от развития общества в целом и состояния женских школ в частности. Мы проследили материалы татарской периодики с 1906 до 1917 гг., рассмотрели дидактические материалы, отражающие точку зрения религиозного деятеля Р. Фахреддина, и смогли выделить три основные цели обучения девочек, активно обсуждавшиеся в татарском обществе в начале XX в.

Ключевые слова: женское образование, цели обучения девочек, татарское общество начала XX в., татарские женские школы.

The article is devoted to the history of Tatar women's education. The Tatar liberal society of the beginning of the 20th century, quite heterogeneous, but surprisingly solidary in matters of women's education, declared different goals for girls' education. The goals depended on the time of their formulation, that is on the development of society in general and the state of women's schools in particular. We traced the materials of Tatar periodicals from 1906 to 1917, examined didactic materials reflecting the point of view of the religious figure R. Fakhretdin and were able to identify three main goals of girls' education that were actively discussed in Tatar society at the beginning of the 20th century.

Keywords: women's education, girls' education goals, Tatar society in the early 20th century, Tatar women's schools.

XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында, бүгенге татар милләте формалашкан дәвердә, «хатын-кыз мәсьәләсе» милли мәсьәлә белән тыгыз үрелеп бара. Зыялылар, алдынгы карашлы буржуазия вәкилләре арасында татар хатын-кызларының җәмгыятьтәге роле турында яңача күзаллау барлыкка килә. Аның тарафдарлары татар милләте «милләтнең лаеклы аналары»н тәрбияләмичә алга бара алмый дип саныйлар. Әмма «милләт анасы» булу өчен татар хатын-кызлары коллык хәленнән чыгарга, нинди дә булса гражданлык хокуклары алырга тиеш.

1905–1907 еллар революциясе хатын-кыз хокуклары мәсьәләсен тагын да кискенләштерә. Бер яктан, татар милләте алдына алгарыш зарурияте куйган таләпләр артса, икенче яктан, татар вакытлы матбугаты барлыкка килү кичектергесез мәсьәләләр турында сөйләшү мәйданын киңәйтә. Хәтта хатын-кызлар үзләре дә бәхәскә кушылалар.

Бу мәкаләдә без XX гасыр башы татар җәмгыятендә «хатын-кыз мәсьәләсе»нең бер өлеше булган хатын-кыз мәгарифе турындагы

фикерләргә тукталырбыз. «Хатын-кызга уку нигә кирәк?» Бу сорауга ХХ гасыр башы татар җәмгыяте вәкилләре нинди җаваплар биргәннәр?

Татар җәмгыяте дигәндә, без иң элек алдынгы карашлы дин әһелләрен, зыялыларны һәм либераль буржуазия вәкилләрен күз алдында тотабыз. Чыганакларыбыз – дидактик әдәбият һәм вакытлы матбугат материаллары.

Дидактик, тәрбияви әдәбият дин эшлеклеләренең карашын ачык чагылдыра. Шәригатьнең хатын-кыз хокукларын шактый чикләгәнен белеп, алдынгы карашлы дин әһелләре исламның хатын-кызлар һәм ирләрнең бердәй хокукларга ия булуына комачауламавын расларга тырышалар. Бу юнәлеш вәкилләренең чыгышларында, гадәттә, гомумән татар хатын-кызлары яки тагын да киңрәк – мөселман хатын-кызлары турында сүз бара. Хатын-кыз мәсьәләсенең мондый куелышын Р. Фәхреддин хезмәтләрендә очратабыз. Белгәнебезчә, дин белгече һәм мәгърифәтче галим революциягә кадәрге чорда 60 тан артык китап, шулай ук газета һәм журнал битләрендә 700 дән артык мәкалә язып бастыра. Аның 11 хезмәте шәхесне әхлакый һәм эстетик тәрбияләү мәсьәләләренә багышланган; алар арасында «Тәрбияле хатын» (1899), «Гаилә» (Оренбург, 1902) хезмәтләре мәдрәсәләрдә дәреслек буларак файдаланыла [Риза Фәхретдинов]. Бу мәкаләне язганда без Р. Фәхреддиннең «хатын-кыз мәсьәләсенә» багышланган «Нәсыйхәт» (1903), «Тәрбияле хатын» (1899), «Тәрбияле ана» (1898), «Гаилә» (1902) китапларын нигез итеп алдык.

Зыялылар һәм либераль буржуазия вәкилләренең карашы вакытлы матбугат мәкаләләрендә ачык күренә. Без «Вакыт», «Тормыш», «Әлислах» һ.б. газеталарда басылып чыккан материалларга таяндык. ХХ гасыр башында хатын-кыз мәгарифе мәсьәләләренә багышланып, татар вакытлы матбугатында дөнья күргән мәкаләләр 2020 елда Ш. Мәрҗани исем. Тарих институты хезмәткәрләре тарафыннан әзерләп бастырылган җыентыкта туплап бирелде [ХХ гасыр башы татар вакытлы матбугатында...]. Без, нигездә, шул җыентыктан файдаландык.

ХХ гасыр башында татар хатын-кызлары мәгарифе мәсьәләләренә багышланган материаллар бик күп, тоташ уфтанудан торганнары да («ник безгә махсус мәктәпләр юк?..», «караңгылыкта яшибез» һ.б), мәсьәләне хәл итүнең конкрет юлларын күрсәткәннәре дә байтак. Гомумән, мәкаләләрдә әйтелгән фикерләр язма авторының кем булуына түгел, ә кайчан язылуына карап аерыла. Материалларны карап чыккач, «Хатын-кызга уку нигә кирәк?» соравына 3 төрле җавап күрәбез.

1. Бәрәкәт эстәү өчен. Ягъни һәр мөселман кешесе, ир-ат яки хатын-кыз булуына карамастан, шәригатьчә яшим ди икән, кимендә укый-яза белергә тиеш. Бу – Алла кушкан гамәл. Димәк, наданлык – гөнаһ. Гөнаһтан качу өчен уку кирәк. Кыз балаларны укытуның бу максаты турында беренчеләрдән булып Р. Фәхреддин әйтә: *«Һәрбер кеше вә һәрбер кавем вә милләтнең бәхетле булуларына баш сәбәп –*

гыйлемдер... Аллаһы Тәгаләгә гыйбадәт итәр өчен гыйлем кәсеп итегез» [Фәхретдинов, 2004, б. 89]. Вакытлы матбугат битләрендә дөнья күргән мәкаләләрдә дә бу максат турында әйтелә: *«Адәм баласына гыйлем вә мәгърифәтсез адәмлек юк икәне һәркемгә мәгълүм. Мөслимә улдыгымыз сәбәпле, уку безгә дә фарыз»* (Тоз-Түбәдә кызлар // Вакыт. 1907. 21 июль [XX гасыр башы татар вакытлы матбугатында..., б. 35]). Гомумән алганда, бу максат турында сүз күбрәк XIX гасыр ахырында дөнья күргән китапларда бара. XX гасырга кергәч, матбугат битләрендә әлеге мәсьәлә сирәк күтәрелә.

2. Хатын-кызның ана буларак «сыйфатын күтәрү» өчен. Р. Фәхреддин китапларында да бу фикергә киң урын бирелгән: *«Хатыннар өчен өйрәнүе кирәк булган гыйлемнәр – нинди гыйлемнәр соң алар?... Бу сорауның җавабында: «хатыннар өчен өйрәнүе кирәк булган гыйлем – ана вә хатын була белү өчен кирәк булган гыйлемдер», дисәк, безне бәлки ялгышлыкта гаепләмәсләр* [Фәхретдинов, 2006, б. 42]; *«Ана булу – бөек бер нигъмәт-муллык вә тиңдәше булмаган бер хөрмәт икәнлегендә шик юктыр. Мондый хөрмәткә аналык вазифасын вә хатынлык хезмәтләрен җиренә җиткергән затлар гына лаеклы булалар. Үзенең дин кирәкләрен белү, бала тәрбияләү ысулы белән таныш булу, беркадәр булса да уку-язу өйрәнү, хатыннар өчен белергә кирәк булган һөнәрләрне, өй һәм йорт белән идарә итү ысулын, күркәм вә бозык холыкларның ни икәнлеген аңлау – хатыннарның вазифаларыдыр. ...Аларга үзләренә Аллаһы Тәгалә тарафыннан аманәт – бүләк ителгән балаларны тиешенчә тәрбияләү вә үзләренә хас булган хезмәтләрне кимчелексез үтәү йөкләтелгәндер»* [Фәхретдинов, 2006, б. 27); *«Яхшы вә яман гадәтләрдә ата вә аналарына иярә торган балаларның аналары надан булса, балаларына гыйлем мәхәббәтен, әхлак дәресләрен һәр мөэмингә белергә кирәк булган нәрсәләрне кем өйрәтер?..»* [Фәхретдинов, 2006, б. 41].

Хатын-кыз белергә тиешле нәрсәләр рәтендә Р. Фәхреддин «өй һәм йорт белән идарә итү ысулын» гына түгел, шулай ук сәламәтлек саклау кагыйдәләрен дә күрсәтә: *«Форсат булганда, сәламәтлек саклау кагыйдәләреннән вә авыру кеше тәрбияләү тәртипләреннән иң мөһим булганнарын беркадәр булса да белү аналар вә хатыннар өчен файдасыз булмас. Чөнки хасталарны тәрбияләүдә хатыннарның осталыклары ирләрдән артык булып, аерым алганда, балалары хаста булганда бөтен кайгыларын шуңа сарыф итәрләр, хәтта ки үз хасталыкларын онытырлар вә боларның сәламәтлекләрен җиренә җиткерү хакында йөз төрле мәшәкатьләргә төшәрләр. Сәламәтлек саклау кагыйдәләреннән хәбәре булган хатын бу вакытта балаларына вә башкаларга олуг ярдәмнәр күрсәтә белер. Хаста тәрбияләү кагыйдәләрен белгән бер хатын хастага булыр-булмас табиблардан артык хезмәт күрсәтер. Аның йомшак сүзе вә мөлаем хәрәкәте хастаның күңеленә аерым рәхәт китерер»* [Фәхретдинов, 2006, б. 45].

Укытып, хатын-кызның ана буларак, хатын буларак «сыйфатын күтәрү» максаты турында вакытлы матбугат битләрендә дә бик

күп язалар. Иң элек хатын-кыз авторларның язмаларына күз салыйк: *«...без балаларымызны тәрбия кылуымыз илән бәрабәр, бөтен милләтне тәрбия кылуымыз табыладыр»* (Мәхдүмә. Вакыт. 1906. 11 апрель [XX гасыр башы татар вакытлы матбугатында..., б. 18]); *«Тәрбияле вә гүзәл татар үрчетәсеңез килсә, әүвәл кыз балаларга мәктәпләр, мөгаллимәләр тәртип кылып, ысуле тәгълимне [методика] ислах кылырга иҗтиһадыңызны [тырышлыгыгызны] сарыф кылыңыз. Һәм дә бала тәрбиясе, йорт идарәсе, ысуле мәгыйшәт [көнкүреш], хифзыссыйхәт [гигена] кеби гыйлемнәрне укытыңыз. Аннан соң тәрбияле, мәгълүматлы татарлар көтәрсез»* (Фәхрелбәнат Сөләйманова. Вакыт. 1906. 9 май [XX гасыр башы татар вакытлы матбугатында..., б. 21]); *«Безне тәрбия итер исәңез, без дә тәрбияле, әхлаклы,голүм фөнүннән хәбәрдар балалар үстерәчәкмез...»* (Ләйлә бинте Сабир. Вакыт. 1906. 4 май [XX гасыр башы татар вакытлы матбугатында..., б. 20]).

Ир-атлар, мәсәлән Ф. Кәрими тарафыннан әйтелгән фикернең интонациясе башкачарак: *«Ирләр һәртөрле мәктәпләргә кереп укыйлар, белектән тәм вә зәвык табалар, вә һәртөрле гәзитә, җәридә, китап укып ләззәтләнәләр, вә белек нуры берлә күңелләрен нурландыралар, вә бер-берсе берлә татлы утырышлар кылалар. Без мөслимәләр исә, мәктәп күрмәй, белектән өлеш алмай, белексез, тәмизсез [пычрак], надан, тәрбиясез калып, гомеремезне аһ-ваһ илә кайгы вә хөсран илә, үзенә һичбер яктан юаныч тапмай, гомерене сагышта вә хәсрәттә кичерәдер. Хөрмәтле ирләр! Үз хәлеңезне төзегәндә вә төзәткәндә, без зәгыйфәләрне дә искә төшереңез, без мескеннәрне дә онытмаңыз, безне дә бераз тәрбия итү ниятендә булсаңыз ла; үзеңез безне тәрбия итмәгәч, без гүзәллекнең ничек икәнен белмәймез вә сезгә каршы нәзакәт күрсәтә алмыймыз. Шулай итеп, хөрмәтле ирләремезнең тәрбиясендә без дә, косурлык кылып, аларның күзенә иләмсез, сөемсез, мәхәббәтсез күренәмез! Укыган марҗалар безнең ирләремезне кулымыздан алып баралар!»* (Вәкилә (Ф. Кәрими). Вакыт. 1906. 11 март [XX гасыр башы татар вакытлы матбугатында..., б. 13]). Бер яктан, автор уйлаганча, хатын-кызны укыту мәсьәләсенең фәкать ирләр кулында булуы аңлашылса, икенче яктан, мәзәк итеп булса да, татар хатыннары «марҗалардан» кайтыш, дигән фикер әйтелә.

Мәктәпләр ачып, уку оештыруны ир-атлардан көтәргәме, юкмы соравына Әхмәтҗан Биктимиров бик төгәл җавап бирә: *«Хәлеңезне төзәтүне ирләрдән көтмәңез. Алар үз хәлләрене үзләре дә аңлый алмыйлар»* (Әхмәтҗан Биктимиров. Вакыт. 1906. 15 июнь [XX гасыр башы татар вакытлы матбугатында..., б. 29]).

Гомумән алганда, укытып, хатын-кызның ана буларак «сыйфатын күтәрү» максаты турында 1910 елларга кадәр бик күп сөйләнә, матбугатта басылган мәкаләләрнең дә шактый өлеше нәкъ шул фикергә багышланган. Нәтиҗә ясап, 1913 елда Сания Гыйффәт Кадыйрия болай ди: *«...безнең кыз, хатын өчен төзелгән мәктәпләремез нинди идеягә хезмәт итәләр? Кыз, хатын мәктәпләреннән күзәтелгән максат –*

иҗтимагый-әхлакый тәрбия күргән милләт аналары йитештерү булса кирәк» (Сания Гыйффәт Кадыйрия. Тормыш. 1913. 27 октябрь [XX гасыр башы татар вакытлы матбугатында..., б. 62]).

3. Һөнәр өйрәнү өчен. Бүгенге көн күзлегеннән караганда, уку-укытуның төп максаты булырга тиешле һөнәр өйрәнү мәсьәләсе 1910 елларда татар вакытлы матбугатында бик еш күтәрелә. Димәк, бу вакытка инде һәр җирдә диярлек башлангыч мәктәпләр ачыла. Инде икенче баскыч турында уйларга кирәк була.

Бу очракта, әлбәттә, татар җәмгыятендә традицион хатын-кыз эше дип кабул ителгән һөнәрләр турында сүз бара. Беренче чиратта, бу – кул эшләре. Кызлар мәктәпләренең һәрберсендә кул эшләренә өйрәтәләр: программа буенча да, өстәмә курслар оештырып та. Мәсәлән: *«Казанда Фатыйха бикә Аитова тарафыннан ачылган кыз балалар мәктәбендә җәй буенча, өч ай, кырыклап кызга тегү һөнәре өйрәтелгән. 15 ләбе калмый йөреп тәкмил иткәннәр [тәмамлаганнар]. Көн дә килә алмаганнары хәзер тәкмил итәчәкләр. Бу мәктәптә кыш көне дә дәресләрдән соң кул һөнәрләре өйрәтеләчәктер»* (Вакыт. 1910. 14 сентябрь [XX гасыр башы татар вакытлы матбугатында..., б. 194]).

Татар кызларына кайсы һөнәр кулайрак булуын күрсәткән фикерләр дә очрый: *«...кызларын чолгау-чалма яулыгы, сөлге башы чигәргә өйрәтәләр, кружево ясаталар. Бу нәрсәләр, бердән, «фәкыйрь ата» кесәсенә сизелерлек кыйммәт төшә. Икенчедән, ни кызларның үз киләчәкләрендә, ни хәзер, бөтен гаилә өчен һич матди файдалары юкдыр. Чөнки сандыкларга тутырып, кияүгә киткәнче, дуамал асрарга калалар. Хәлбуки, бонлар урынына күбрәк оек бәйләү, тегү кебек һөнәрләр өйрәтсәләр, фәкыйрь кызлар боның илә кәсеп кыла, гаиләләренең тормышын җиңеләйтә, яки үзенә придан хәзерли алырлар иде. Бонлар – һәр көн акча китерә торган эшләрдер»* (Бер «фәкыйрь ата» исеменнән редакция. Вакыт. 1911. 29 март [XX гасыр башы татар вакытлы матбугатында..., б. 195]); *«...кызлар мәктәбендәге бәйләү-чигү кеби һөнәрләрне түбән сыйныфларда кул күндерер өчен генә өйрәтелеп, зуррак сыйныф талибәләренә кисү-тегү һөнәре өйрәтелсә, гаилә арасына керәчәк ханымнарымызга матди зур файдасы булыр иде. Хәзерге көндә күп ханымнарымызның өйләрендә тегү машиналары була торып, мөкәммәл тегү тәртипләрен белмәдекләреннән, рус модисткаларына акча әрәм итүләре ханымнарымызның иң файдалы һөнәрдән мәхрүм идекләрен ап-ачык күрсәтә. Шуңа күрә, мәктәпләремездә бу көннән үк тегү эшләре мөкәммәл суратта өйрәтелә башласа, әллә безнең мөселман ханымнары да модисткаларга әрәм була торган акчаларын кесәләрендә калдырып, гаилә өчен файдалы кешеләр булып йитешерләр иде. Караңгы көнгә төшкән вакытларында да йиңеллек берлә котылырга иде»* (Мәрьям Ягъкубова. Сибирия. 1913. 16 гыйнвар [XX гасыр башы татар вакытлы матбугатында..., б. 199]).

Хатын-кызларның консерватив өлеше, әлбәттә, яңалыкларга каршы килә. Аларның фикере Мәхмүдә Мозаффарова мәкаләсендә

яңгырый: *«Без гыйлем, һөнәр, мәгърифәт һәм уку юлына аяк басып, үземезнең, ирләремезнең аяк астында изелгән башларымызны күтәрик, без дә азрак хәрәкәтләник дип, укырга, язарга, белергә тырышсак та, Печән базары кибетенә төшүче, баш өстенә төен куйган, авызына сагыз кабып, өйләренә акбур яккан бозык хатыннар безләрне сабакка барганда-кайтканда төрле кабахәт сүзләр илә хурлыйлар, русча укып, ыштансыз йөрергә өйрәнәсез, татарча укып, егетләргә хат язасыз, диярәк. Хәтта мөгаллимәләремезнең диниләренә кадәр үзләре ни русчадан, вә ни дә татарчадан язарга, укырга белмиләр. Дин, иман вә игътикадтан тузан кадәр хәбәрләре улмаса да, «Тегү, чигү, бәйләү нигә кирәк? Менә без сезнең кебек мөгаллимәләрдән, әллә ниндәй марҗалардан укымадык та, үземез кәләпүш эшләп, Печән базарының матур-матур, ять-яшь егетләренә төшереп кыйммәт бәһагә сатамыз. Хисап нигә кирәк? Без менә бармагыбыз белән дә санап, кибетчеләрнең исләрен җибәрәбез. Сезгә бер дә укырга кирәк түгел, хатын-кызларга укырга хәрам», – дип, безне шулай дөньядагы кабахәт сүзләр илә сүгәләр»* (Мәхмүдә Мозаффарова һ.б. Әлислах. 1907. 19 ноябрь [XX гасыр башы татар вакытлы матбугатында..., б. 40]).

Хатын-кызлар өчен кулай һөнәрләр арасында шулай ук мөгаллимәлек зур урын алып тора. Мөгаллимәләр әзерли торган мәктәпләр ачу зарурлыгын яктырткан мәкаләләр бик күп. Мөгаллимәләр өчен эш урыннары да җитәрлек, мәсәлән: *«Төрле тарафтан идарәмезгә хатлар яки җаваплары түләнгән телеграмнар килә; ышанычлы вә икътидарлы [булдыклы] мөгаллим вә мөгаллимә сорыйлар яки гәзитәмездә үзләрен игълан иткән мөгаллим вә мөгаллимәләрне, "ышанычлы вә икътидарлы булсалар, безгә йибәреңез, хакында тормамыз", диләр»* (Вакыт. 1909. 20 август [XX гасыр башы татар вакытлы матбугатында..., б. 210]). Хатын-кызларның үзләренең дә мөгаллимәлеккә укыйсылары яки белемнәрен арттырасылары килә: *«Мөгаллимәләребез кыш укыта. Ләкин җәйдә тәгътыйль вакытында мәгълүматларын, белемнәрен арттыру өчен янә укыйсылары килгәнлеге сизелә. Шуның өчен мөселманның күбе мөгаллим вә мөгаллимәләрнең иң җыела торган урыны булган шәһәребез Казанда берничә мөгаллим вә мөгаллимәләр җыелышып, җәйге курс ачсак, ничек булыр иде икән? Үткән ел Уфада ачтылар, укыттылар. Бәлки бу ел да ачарлар, укытырлар. Ләкин мин Казан мөгаллим вә мөгаллимәләренең ул эшкә тәшәббес итмәүләренә [керешмәүләренә] тәәссеф итәм, кайгырам. Үткән җәйдә Казанда шундый мөгаллимәләр укырдай курсның булмавыннан аптырап йөргән берничә мөгаллимәне мин үз күзем белән күрдем»* (Маһруй Мозаффария. Сөембикә. 1914. № 11 [XX гасыр башы татар вакытлы матбугатында..., б. 229]).

Беренче бөтендөнья сугышы башлангач, татар хатын-кызлары өчен (кулай булмаса да) мөмкин дип саналган һөнәрләр рәтенә шәфкать туташы һәм сәүдәгәрлек тә килеп керә. Фәхрелбәнат Сөләймания әйткәнчә, *«...бу фәүкылгадә [гадәттән тыш] вакыйгалар сәбәпле иң*

артык бәхетсезлеккә очраган, иң артык ихтыяҗга төшкән милләт – безнең татар милләтедер. Моның сәбәбе дә – безнең милләтебезнең яртысын тәшкил иткән хатын-кызларыбызның башка милләт хатыннары шикелле тормышка муафыйк [яраклы] рәвештә хәзерләнмәгәнлекләре, ирләр табып китергәнне пешереп ашаудан башка нәрсә кулларыннан килмәгәнлегедер. Татарлар күк үк руслар да сугыш мәйданына китеп, өй тулы хатын-кыз, бала-чага калдырдылар. Ләкин анларның хатын-кызлары тормыш мәйданында ирләре берлә бергә эшләп, бергә мал табып өйрәнгәнгә күрә, аларда бездәге күк үк үзгәреш беленмәде. Һәм беленмәс тә. Чөнки аларның сатучы хатыннары сатуларын туктатмый. Ирләре кайтуга һич үзгәреш ясамый. Суммаларын киметми, бәлки арттырып тора алырлар, ирләре нинди генә сәнгатьтә булган булса да, ирләреннән соң да шул эшне алып бара алырлар» [Сөләймания, б. 12]. Ягъни татар хатын-кызлары, ирләр нинди кәсеп белән көн күрсә, шуны үзләштерергә хокуклы. Хәтта тиеш тә.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтик: хатын-кызлар мәгарифе системасы, хатын-кызны шәхси (бәрәкәт эстәү) һәм гаилә (ана роле) кысаларыннан алып чыгып, гаиләдән читтә дә эшләргә әзерли башлый, иҗтимагый тормышка җәлеп итә, үз көнен үзе күрерлек кәсеп белән тәэмин итә. Татар җәмгыяте аңында революциягә тиң бу үзгәреш барлы-юклы 10–15 ел эчендә булып, хатын-кызны татар җәмгыятенең мөстәкыйль берәмлеге итеп таныта.

Әдәбият

XX гасыр башы татар вакытлы матбугатында хатын-кыз мәгарифе мәсьәләләре (документлар җыентыгы) / төзүче-авторлар: Мортазина Л.Р., Зиннәтуллина А.Ә. Казан: ТР ФА Ш. Мәрҗани исем. Тарих институты, 2020. 380 б.

Риза Фәхретдинов // Татарика: онлайн энциклопедия. URL: https://tatarica.org/tat/razdely/religiya/islam/shheslr/fhretdin-riza

Сөләймания Фәхрелбәнат. Булдыксызлыгыбыз // Сөембикә. 1915. № 12. Б. 11–16.

Фәхретдинов Р.Р. Нәсыйхәт. Беренче, икенче, өченче китаплар: Әхлак гыйлеменнән дәреслек-кулланма. Казан: Мәгариф, 2004. 104 б.

Фәхретдинов Р.Р. Гаилә. Тәрбияле ана. Тәрбияле хатын. Казан: Рухи Мәгърифәт Академиясе, 2006. 123 б.

Дәүләтшина Лилия Шамил кызы,
ТР ФА Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты өлкән фәнни хезмәткәре